

- ¹⁰ Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — I груд.; ЦДАВО України, ф. III5, оп. 1, спр. 6, арк. 61, 74.
- ¹¹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 22—23.
- ¹² Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — II січ.
- ¹³ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 203—204.
- ¹⁴ Там же. — С. 171—172.
- ¹⁵ Грушевський М. Автобіографія. — К., 1926. — С. 30.
- ¹⁶ Ковалевський М. По джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 454.
- ¹⁷ Мазепа І. Вогні і бурі революції: У 3 ч. — Аугсбург, 1950. — Ч. I. — С. 74.
- ¹⁸ Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990. — Ч. III. — С. 141.
- ¹⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. — Скрантон, 1962. — Т. 3. — С. 18.
- ²⁰ Цит. за: Вінар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 221.
- ²¹ Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 18.
- ²² Мазепа І. Назв. праця. — Ч. I. — С. 38.
- ²³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 ч. — Відень, 1921. — Ч. IV. — С. 64.
- ²⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 431.
- ²⁵ Там же. — С. 432.
- ²⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 230—231.
- ²⁷ Спеціального дослідження потребують такі проблеми, як «Грушевський і політичні партії», «Грушевський і національна політика», «Грушевський і національна культура», які, безумовно, не могли бути висвітлені в даній статті.
- ²⁸ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. — Прага, 1921. — С. 7—8.

В. Ф. Верстюк (Київ)

М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради

Постаті Михайла Грушевського присвячена велика література. Укладена і опублікована Л. Винаром бібліографія праць про видатного українського вченого, політичного і державного діяча, яким був М. Грушевський, містить кілька сотень позицій¹, до яких за останні роки існування незалежної України додалися ще десятки нових². Разом з тим найвищий злет політичної і державницької діяльності М. Грушевського під час його перебування на чолі Української Центральної Ради висвітлений лише фрагментарно, переважно в спогадах діячів української революції³. Навіть основоположник грушевськознавства Л. Винар, у доробку якого десятки різноманітних розвідок про життя та діяльність ученого, лише відштовхується від конкретної діяльності УЦР та її голови, щоб з'ясувати історико-політичну спадщину Української Народної Республіки⁴. Відверто публіцистичну спрямованість має стаття Р. Рахманного «Будівничий першої Української Народної Республіки»⁵.

Між тим вивчення конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з діяльністю М. Грушевського біля керма Центральної Ради, дає можливість збагатити наші знання як про українську революцію, так і про її визнаного лідера. Мета даної статті — висвітлити його роботу на першому етапі діяльності Центральної Ради, від її створення до завершення роботи Всеукраїнського національного конгресу, та роль у перетворенні УЦР в провідну політичну силу України і формуванні стратегічних гасел українського національно-визвольного руху навесні 1917 р.

Українська Центральна Рада була створена між 3 і 7 березня 1917 р. Як саме відбулася ця подія і за яких обставин, з історичних джерел відомо недостатньо. Творення цієї організації, визначення її форми та складу проходило у запальних суперечках між діячами Товариства українських поступовців та українськими соціал-демократами. «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня

на день, — згадував безпосередній учасник тих подій Д. Дорошенко. — Для нього було резервоване місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі за-для громадського добра»⁶. Отже, із самого початку діяльності УЦР М. Грушевському не просто формально відводилося місце голови, а з його особою пов'язувалася консолідація українського руху.

Відразу ж слід сказати, що в джерелах залишилася слабо відбитою і мета, з якою було створено Центральну Раду. Гадаю, що її фундатори навіть і не підозрювали, яку роль доведеться відіграти їх творінню через два-три місяці. Д. Дорошенко називав перші кроки Центральної Ради провізоричними, тобто такими, що мають непевний попередній характер. М. Грушевський згадував, що на момент його повернення до Києва «Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування»⁷. Певно, що тут оцінки і М. Грушевського, і Д. Дорошенка мають цілком об'єктивний характер. У цьому не важко переконатися. 5 березня Центральна Рада направила телеграму голові Тимчасового уряду, в якій вітала «перше міністерство вільної Росії», бажала повного успіху в боротьбі за народоправство і висловлювала надію, що «справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені»⁸. Це дуже нагадувало чергову несміливу петицію, з якими українці не раз зверталися до царської милості. У цій телеграмі абсолютно ніщо не говорить про те, що через кілька місяців її відправник та адресат стануть в опозицію один до одного. Ніяких натяків на це не виявилось і на перших зборах УЦР.

Протокол засідання від 9 березня повідомляє: «Нагадати, що Ц. Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності»⁹. І це все з приводу власних завдань і компетенції. Звернувшись того ж дня з відозвою до українського народу, закликаючи його «рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать»¹⁰, вона жодним словом не окреслила своє місце в цих домаганнях. Натомість були намічені кандидатури у гласні губернської земської управи, визнано за необхідне послати гласних до міської Думи, обрано представників до комітету виборців губернатора. 12 березня Центральна Рада звертається до міського виконавчого комітету з пропозицією усунути від діяльності директора народної школи Плевського і призначити на його місце комісара-українця, просить той же комітет виділити «невеличку кількість грошей» для власної агітаційної комісії, а також визнати «Центральну раду офіціальним органом агітації»¹¹. Промовистий епізод стався на засіданні ради 10 березня. Коли відпоручник Одеського керівничого комітету запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона погодилася, але, обговоривши питання про реорганізацію, вирішила відкласти її до «слухного часу». Навіть цих небагатьох прикладів цілком достатньо, щоб зрозуміти, що у першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще не усвідомила своєї історичної місії. «Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала, — свідчив П. Христюк. — Так само не був усталений і склад»¹².

Метаморфозу, що її зазнала Центральна Рада протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. По-перше, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, а по-друге, «феноменом М. Грушевського». Саме завдяки тому, що він зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, Центральна Рада піднеслася на гребінь української революції.

Протягом чверті століття перебуваючи в авангарді українського руху, своїми науковими працями з історії України, кипучою громадською діяльністю М. Грушевський здобув незаперечний авторитет серед української інтелігенції, а потім і народних мас. Як відомо, в кінці листопада 1914 р., після повернення до Києва з Галичини, він був заарештований цар-

ською поліцією. Звинуваченого в «австрофільстві» вченого вислали в лютому 1915 р. до Симбірська, згодом дозволили перейти до Казані, а у 1916 р. — до Москви. Заслання, опала уряду ще більше додали популярності М. Грушевському. Після падіння самодержавства його звільнили з-під нагляду поліції. Шлях в Україну став вільним. Отже, Центральна Рада з нетерпінням чекала повернення Грушевського. 12 березня він приїхав до Києва. «...З його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керівника, — відзначав Д. Дорошенко. — Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть рівнятися не міг із ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство»¹³.

У 1917 р., здається, не було жодного українського з'їзду, де б М. Грушевського не обирали почесним головою або від імені якого йому не надсилали вітальних телеграм. Авторитет М. Грушевського посилювався також його особистими рисами — це була людина, не здатна на другі ролі. Саме це стало надзвичайно сприятливим фактором у розвитку революції і забезпечило М. Грушевському провідну роль в історії Центральної Ради.

На момент повернення Грушевського до Києва Центральна Рада була одним з політичних аутсайдерів, що, зрештою, відповідало тодішньому стану українського руху, який лише примірявся до активної політики. Перед у громадсько-політичному житті вели загальноросійські революційні організації. В середині березня Київ переживав своєрідну боротьбу за владу, яка розгорілася в місті між двома громадськими виконавчими комітетами. Спростовуючи міф радянської історіографії про двовладдя в країні як боротьбу між органами Тимчасового уряду і радами робітничих і солдатських депутатів, зазначимо, що в Києві рада робітничих депутатів на владу не претендувала. В цій інтризі зішлись міський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, який спирався на міську Думу і ще 4 березня проголосив про перехід влади до своїх рук, та губернський виконавчий комітет при київському губернському комісарі М. Суковкіні, якому Тимчасовий уряд 6 березня передав управління губернією. Обидві сторони були не проти розіграти українську карту. В момент створення Ради об'єднаних громадських організацій до неї увійшла група українських діячів. Пізніше Рада надала роботу М. Поршу, призначила С. Єфремова комісаром для розгляду справ колишнього охоронного відділення.

З іншого боку, до земської губернської управи, на чолі якої стояв М. Суковкін, було обрано В. Прокоповича, В. Пожарського, А. Сербиненка та Г. Сніжного. 16 березня в Києві були скликані губернські земські збори, куди запросили представників Центральної Ради і де українські настрої зазвучали на повний голос. Саме тут і був обраний згаданий вище губернський виконавчий комітет при губернському комісарі М. Суковкіні. До складу цього комітету увійшли М. Грушевський, Д. Антонович, Д. Дорошенко, Хр. Барановський, А. Сербиненко, Ол. Степаненко, В. Корольов, М. Стасюк, П. Понятенко, М. Синицький, Вол. Шульгин, П. Линниченко. Як зазначав М. Грушевський, не виключено, що ідеєю М. Суковкіна «було спертися на українські елементи против міського комітету громадських організацій з його далекосяжними претензіями. Суковкін і інші земці були, очевидно, невдоволені, що сей київський комітет, зложений з представників організацій міських, претендував на провідну роль в губернії і навіть в цілім краю, — хотів бути його центральним органом, а тим часом їх, земських діячів, не покликав до участі або полишив їм третьорядні ролі. В головах земців, очевидно, вертівся план протиставити сьому міському центрові земський...»¹⁴. Однак результат виявився несподіваним — губернський виконавчий комітет опинився в руках українців. Заступником голови комітету був обраний Д. Дорошенко, він же займав посаду заступника губернського комісара, а секретарем — Вол. Шульгин. З 14 членів комітету переважну більшість становили діячі українського руху. «...Комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц. ради, був її першою

експедитурою загального, не виключно національного характеру і служив для неї цінною контрбазою, на котрій вона могла опертись против претензій і махінацій київського комітету громадських організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц. раді як його представниці», — згадував М. Грушевський¹⁵.

Іншим підмурком, на який вдалося спертися Центральній раді у середині березня, стала кооперація. Вже на початку березня в Києві розгорнув роботу Центральний український кооперативний комітет. Кооператори виступили одними з ініціаторів створення Центральної Ради, й з їх середовища вийшли помітні її діячі: Х. Барановський, М. Ковалевський, Д. Коліух, П. Христюк, Б. Мартос, М. Туган-Барановський, Ф. Крижанівський, В. Коваль.

14—15 березня у Києві в приміщенні Педагогічного музею, де розташовувалася і Центральна Рада, відбувався Перший вільний кооперативний з'їзд Київщини. Його відкриття збіглося з першим візитом М. Грушевського до ради. Звичайно, він був запрошений на з'їзд, більше того, обраний його головою. З'їзд, на який прибули представники кооперації з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Усі його постанови мали, за свідченням П. Христюка, «виразно національний і політичний характер»¹⁶. Насамперед це стосувалося майбутнього державного устрою Росії та України: «Тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України з забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права (українського) народу». З'їзд мав сильний резонанс у Києві, чим справив велике враження на голову УЦР: «В порівнянні з скромним українським мікрокосмом, Ц. радою, що містився там в якійсь заковулку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією»¹⁷.

У М. Грушевського були всі підстави для такого порівняння, в «скромному українському мікрокосмі» він застав Ф. Крижанівського, В. Ковалю та І. Стешенку, які, проте, бували на засіданнях не часто. Серед активних діячів Грушевський виділив Д. Антоновича, С. Веселовського, М. Єремїва, М. Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало кілька робітників з «Арсеналу» та солдатів.

Нечисленність Ради не бентежила М. Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати енергію і з потребою завзяттям іти в наступ. Делегати кооперативного з'їзду роз'їхалися по Україні, поширюючи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками у цьому напрямі стали відновлення видання української періодичної преси та проведення у Києві української маніфестації. Вони збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер «Вістей з Української Центральної ради». В цьому номері, зробленому на швидкоруч за лічені дні і схожому, скоріше, на повідомлення про Раду як громадсько-політичну організацію, звертає на себе увагу її нове звернення до українців. Якщо в першій відозві до народу від 9 березня, як ми відзначали, не було і згадки про саму Раду, то в другій вона визнається центральною установою, яка повинна орудувати «усіма справами нашими» і здійснити найближчим часом такі заходи: «1) урядити сьогодні загальну українську маніфестацію; 2) скликати на 6, 7 і 8 квітня (апріля) у Києві загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української ради; 3) одкрити збір грошей на заснування Українського Національного Фонду; 4) вести організаційну роботу, щоб згуртувати всі наші реальні творчі сили і направити їх на добровільну роботу на користь Рідного Краю». Це був прорив від хатніх розмов за чашкою чаю, над якими іронізувала відома українська діячка і письменниця Н. Романович-Ткаченко, до конкретної практичної роботи. Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план був розроблений Д. Антоновичем, він кілька разів обговорювався на Раді в присутності М. Грушевського. Від маніфес-

тації багато чекали, але успіх перевершив усі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних прапорів, з портретами Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч маніфестантів. Як відзначав учасник тих подій М. Жученко, серед них було «кілька десятків тисяч озброєних українців-воєнків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, служачі різних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичани, діти з українських приютів»¹⁸. Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської Думи, де вищі достойники міста привітали учасників маніфестації. Почалися імprovізовані виступи. Настала черга М. Грушевського. «Все втихло, — згадував Д. Дорошенко. — Піднесеним голосом, — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балкон і звідти показала його народу. З тисячів грудей лунало: «Слава батькові Грушевському!»¹⁹.

Потім маніфестанти рушили на Софійський майдан, де відбулося Українське віче. Серед промовців були М. Міхновський, М. Стасюк, С. Веселовський, М. Єремійв і, звичайно, М. Грушевський. Над майданом вільно майорів український прапор, приточений до булави Б. Хмельницького. Одноголосно були ухвалені підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталось відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі визнають автономію України. Центральній раді доручалось порозумітись з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета — виявити масовий характер руху — була досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації вилилося серед українців у переконання, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть»²⁰.

Цей захід змусив і російську революційну демократію подивитися на український рух іншими очима, якоюсь мірою він навіть налякав своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю. Міська Дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І. Стешенка.

За такої ситуації важливо було не втрачати темп у політичній грі, використати якомога повніше всі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, «за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських»²¹.

Щоб чітко окреслити головні цілі українського руху, М. Грушевський підготував статтю «Велика хвиля», опубліковану 25 березня в першому числі газети «Нова рада». В цій статті було проаналізовано ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство до того. Отже, вважав Грушевський, «нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в даній моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності (...) Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою... але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи». Отже, М. Грушевський констатував перехід до політичної боротьби. Головною вимогою стало гасло автономії України у складі федеративної Росії.

Слід з'ясувати, який зміст вкладав М. Грушевський у поняття «автономія» і «федералізм». У брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» він висловлюється за національно-територіальну автономію, яку розуміє як об'єднання всіх етнічних українських земель. А в державно-політичному смислі він її бачить так: «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібноі земської одиниці») аж до верху — до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»²². Автономна Україна, на думку Грушевського, повинна мати всі державні атрибути, що дасть змогу українцям стати господарями своєї землі, а Україні — «країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною, як тепер»²³.

Автономія України тісно пов'язується М. Грушевським з децентралізацією Росії, перетворенням її у федеративну демократичну державу. «Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хочби і під республіканським червоним стягом, — пише він. — Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної власті»²⁴. Отже, автономні одиниці повинні стати не провінціями — об'єктами державної політики Росії, — а повноправними «учасниками її державності»²⁵. Тобто федерація розглядається М. Грушевським як «об'єднання в одній державі кількох держав же»²⁶. Автономії лише делегують федеративній владі частину державних повноважень — таких, як «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави... надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві»²⁷.

Можна сказати, що федералізм М. Грушевського — це крок до незалежної української державності. Він усвідомлював, що для досягнення цієї мети тоді було ще дуже мало можливостей. Автономія давала змогу почати перебудову державного, національного життя значно меншими зусиллями. Звернемо увагу на ще одну особливість, характерну для автономістської моделі М. Грушевського: забезпечення прав національним меншинам. «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України»²⁸, — ця думка голови Центральної Ради дуже важлива для розуміння його світогляду, а відтоді і його дій як політика. Протягом кількох десятиліть радянська історіографія таврувала М. Грушевського як лідера українського буржуазного націоналізму. Парадокс полягав у тому, що він ніяким чином з націоналізмом (у його шовіністичному сенсі) не був зв'язаний. Федералістичні принципи заважали М. Грушевському бачити в націоналізмі здорові сили. «Оборонці української національності не будуть націоналістами, — переконував він. — (...) Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей, несимпатичні й небажані взагалі, коли б то не було. Тепер же (...) вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усею рішучістю»²⁹.

Здається, саме тут М. Грушевським і Центральною Радою було допущено поспішність — не в декларуванні принципу, а в його негайному запровадженні в життя. Не встигнувши зорганізувати всі верстви українського народу, не досягнувши його глибинної політизації, не зміцнивши національну свідомість, Центральна Рада перейшла від представництва суто національного до крайового. Увібравши до своїх лав улітку 1917 р. понад 200 активних представників інонаціональних політичних сил, вона загальмувала у своїй діяльності. Поповнення, що прийшло до Ради, не прихову-

вало свого якщо не ворожого, то холодно-іронічного ставлення до магістральної мети українського руху, ускладнювало його розвиток.

М. Грушевський виніс на широке обговорення своє розуміння автономії і розмірковував про шляхи її реалізації. В статті «Від слова до діла», опублікованій в «Новій Раді», він доводить шкідливість для українського руху пасивного очікування вирішення проблеми Всеросійськими Установчими зборами: «Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість (...) Ми мусимо йти на певне. Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах. Тільки творячи самі автономію України (...) ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність сього домагання»³⁰.

Так М. Грушевський сформулював ідейно-теоретичні засади українського руху. Здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії визначало діяльність Центральної Ради протягом 1917 р.

Звернемо увагу і на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. В згаданій вище статті «Велика хвиля» він пише: «Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні»³¹.

Ця виразна теза є політичним кредо голови Центральної Ради. Вона допомагає проаналізувати конфлікт між ним і тупівцями. Не знайшовши на початку березня 1917 р. спільної мови з українськими соціал-демократами та есерами, тупівці великі надії покладали на повернення до Києва М. Грушевського, який, на їх думку, повинен був урезонити занадто політизовану молодь. Однак той повівся зовсім не так, як того бажали колеги по ТУПу. «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами, — згадував Д. Дорошенко. — Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало»³². Така позиція М. Грушевського стала причиною, на думку Д. Дорошенка і О. Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності в Центральній Раді. У зв'язку з цим обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше М. Грушевському політиканство і необґрунтований радикалізм. «Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов ки-нувся в обійми одної з двох протилежностей»³³, — докоряв О. Лотоцький.

При всіх симпатіях до згаданих двох визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, історик повинен сьогодні констатувати, що у Центральної Ради не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого М. Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася в ритм революційного життя, вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї — значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це й доводив М. Грушевський колишнім однодумцям у своїй статті «Велика хвиля»: «Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту»³⁴.

Здається, і докори в тому, що М. Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності. За його ініціативою до Ради було запрошено тупівців В. Науменка, М. Василенка та С. Єфремова, в той час як вибори соціал-демократа В. Винниченка провадилися.

Ще одну спробу вплинути на ліберально-демократичну інтелігенцію М. Грушевський зробив на з'їзді ТУП, який відбувся 25—26 березня. З'їзд виявився представницьким — на нього з'їхалися делегати з багатьох міст України, з Москви, Петрограда, Кубані. М. Грушевський головував на з'їзді і кілька разів виступав, закликаючи відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи: «Наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми не доцінімо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право»³⁵.

На з'їзді утворилися дві течії: радикальна, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію із соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу, саме вона через кілька місяців дала основні кадри для Української партії соціалістів-федералістів, однак на з'їзді було ухвалене більш обережне рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів.

З'їзд справив на М. Грушевського двоїсте враження. З одного боку, він був задоволений його ходом, а з іншого, — зазначав, що востаннє виступав провідником української інтелігенції. В його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх однодумців. М. Грушевський звинувачує «старших українців» в ухвальництві, в бажанні «не встрявати в українську авантюру»³⁶.

За своїм соціальним походженням, вихованням, способом життя М. Грушевський належав до середнього «буржуазного» класу царської Росії. В своїй громадській роботі він ніколи не вдавався до крайніх радикальних методів, дотримувався ліберально-демократичних поглядів, що й привело його свого часу в ряди Товариства українських поступовців. Арешт і висилка за межі України восени 1914 р., — здається, єдиний прикрий епізод в його загалом респектабельному житті. Тоді виникає запитання, що ж спонукало М. Грушевського, при всій його дореволюційній «буржуазності», зробити такий швидкий, безкомпромисний крок назустріч революції. Гадаємо, відповідь може бути лише одна: світогляд, сформований в процесі наукової праці. Грушевський-політик виріс із науковця. О. Оглоблін, осмислюючи постать Грушевського з нагоди його столітнього ювілею, зробив точне спостереження: «Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій, і в його громадсько-політичній діяльності. Не він їх створив, але він їм підкорився, він, може, більш ніж будь-хто з його попередників, зробив для того, щоб їх зміцнити. Перша — то була ідея народництва. Друга — ідея федералізму»³⁷. Обидві ці ідеї були покладені М. Грушевським у фундамент, на якому споруджувалася будова Центральної ради. Ось звідси заклики «тримати руку на пульсі народного життя», прагнення будувати нову Україну «на ґрунті народнім». На наш погляд, вірно зрозумівши алгоритм розвитку революції на початковому її етапі, Грушевський не зміг вловити момент переходу революції до нової якості. Коли влада опинилася в руках Центральної Ради, треба було докласти максимум зусиль, щоб повернути культурні, освічені, професійно підготовлені верстви суспільства на бік УНР. Відстоюючи ідею безбуржуазності українського народу в наукових працях, М. Грушевський і в політиці ідентифікував націю лише з народними масами, відмовляючи на цій підставі в участі у процесі державотворення вищим соціальним верствам нації, з якими він протягом 1917 р. розійшовся настільки, що конструктивний діалог став неможливим. Осмислюючи підвалини Великої України, голова Центральної Ради на початку 1918 р. писав, що головною з них «ще довго, коли не зовсім, буде селянство.

і на нім прийдеться її будувати (...) Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти проти нього». І далі, що варто запам'ятати, намагаючись зрозуміти історію Центральної ради: «Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опиралися на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю»³⁸. Так гадав М. Грушевський напередодні своєї політичної трагедії, однак болісно переживши її, він все ж не зрадив своїм поглядам. Перебуваючи в еміграції влітку 1920 р., М. Грушевський переконував, що старі форми «буржуазного життя відмирають і гинуть, тому нема сенсу чіплятись за них, безтямно триматися взірців західноєвропейської буржуазної демократії». Натомість він закликав «стати на ґрунт наших історичних прецедентів і традицій нашого народництва»³⁹.

Поряд із формуванням ідейних принципів українського руху М. Грушевський докладав значних зусиль для організаційного забезпечення «всеукраїнської демонстрації». Відмова від пасивного чекання поступок з боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської міської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Ще на одному з перших засідань Центральної Ради представник Одеського керівничого комітету запропонував скликати український конгрес у Києві⁴⁰. Проте тоді конкретного рішення з цього приводу прийнято не було. Після приїзду М. Грушевського ідея пережила нове народження. Загалом ідеальним вбачалося проведення з'їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на з'їзді своїх представників і щоб вони врешті-решт делегували представницькі права Центральній Раді. «Тоді перевибрана таким конгресом Центральна рада була б органом волі краю — мала б право конститувати»⁴¹, — вважав М. Грушевський. Однак упевненості в успішному проведенні такого заходу в його оточенні не було. Через це вирішили спочатку обмежитися проведенням українського національного з'їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в «Новій раді» М. Грушевський публікує статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликає всіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь в його підготовці і проведенні. Він формулює гасло моменту: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі і Центральну Раду як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація в загальноукраїнському масштабі мала бути головним завданням національного конгресу: «Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію»⁴².

Центральна Рада доклала значних зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїжджали до провінції. 19 березня, в день української маніфестації, газета «Вісти з Української Центральної ради» опублікувала першу інформацію про майбутній з'їзд. 28 березня українські газети та російськомовна «Киевская мысль» надрукували підписане М. Грушевським та С. Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, де детально пояснювалися норми представництва, які відзначалися демократичністю. Всім українським організаціям — політичним, культурним, професійним, територіальним — пропонувалося направляти до Києва своїх делегатів за умови, якщо вони визнають вимогу національно-територіальної

автономії України. Тобто, як відзначав М. Грушевський, «крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального»⁴³. На кожні 50 членів організації обирався один депутат, але не більше п'яти від однієї організації. Одного депутата могла направити і організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Так формувався делегатський корпус з вирішальним голосом. З дорадчим голосом участь у з'їзді міг взяти з дозволу президії будь-який «організований українець».

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух вже знаходився на підйомі. З вітальних телеграм, які в другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота «Просвіт», міцніють голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Проведення Всеукраїнського національного з'їзду, де мали відбутися вибори Центральної Ради і де кожна партія розраховувала посилити свій вплив, стало ефективним стимулом в їх роботі та організаційному відродженні.

Першим у кінці березня провело свій з'їзд Товариство українських поступовців. Тупівці не лише надіслали вітальну телеграму Тимчасовому урядові, а й закликали українців до активної участі в Національному конгресі. 4—5 квітня в Києві водночас відбулися конференція УСДРП та з'їзд УПСР. Конференція українських соціал-демократів відновила діяльність партії в загальноукраїнських масштабах. Вона була присвячена змінам в програмі партії. Як «першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі» з'їзд назвав здобуття автономії України. Делегати ухвалили також резолюції про ставлення партії до Тимчасового уряду та Центральної Ради. Конференція визнала за можливе брати участь у діяльності УЦР, яку було визнано «єдиним українським об'єднаним комітетом, до якого вступають політичні, професійні і економічні організації»⁴⁴. Це була, здається, перша оцінка УЦР як революційно-демократичного об'єднання.

Радикальнішими в національному питанні виявилися українські есери. Вони пропонували скликати не тільки Всеукраїнський національний з'їзд, а й Українську Установчу раду (Установчі збори). Есерівський з'їзд багато уваги приділив земельному питанню. Уже під час роботи Всеукраїнського національного конгресу відбулася нарада Української радикально-демократичної партії, яка відновила свою діяльність після багатьох років бездії. В цей же час відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав свій тимчасовий комітет. У Харкові на початку квітня робилася спроба відродити Українську народну партію. Отже, на початку квітня 1917 р. відбувся справжній вибух української політичної активності.

Цей вибух був настільки сильним і несподіваним, що збентежив російську революційну демократію Києва, яка почала погрожувати Центральній Раді. 4 квітня було скликане спільне засідання президій київських міських громадсько-політичних організацій (Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів) з керівниками Центральної Ради. Засідання почалося із звинувачень останньої у проведенні сепаратистського політичного курсу і погроз вжити збройну силу до розгону УЦР.

Лідери Центральної Ради, насамперед М. Грушевський, дали гідну відсіч цим нападкам. Конфлікт вдалося уладнати, проте, як зазначав М. Грушевський, «...слова, що пролунали з обох сторін, навпаки, ясно зазначили непримиренне становище їх супроти себе, і те неприємне, що було в сім інциденті, зоставалося надалі»⁴⁵.

Така реакція російської революційної демократії свідчила про бурхливе зростання українського національно-визвольного руху та перетворення його і, відповідно, Центральної Ради у провідну політичну силу України. З усією очевидністю це підтвердив і Всеукраїнський національний з'їзд (конгрес), що відбувся у Києві 6—8 квітня.

Не будемо детально переказувати перебіг подій на конгресі, зосередимо увагу лише на його консолідаційних аспектах.

Сотні делегатів*, які з усієї України прибули до Києва, справили велике враження на громадську думку. «Киевская мысль» назвала з'їзд «українським патріотичним паломництвом». Новітня історія України до квітня 1917 р. не знала подібних зібрань. Почесне місце серед делегатів посідали відомі українські культурні та громадські діячі. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, І. Шраг, Ф. Штейнгель, П. Стебницький, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, М. Загірня (Грінченко), С. Ерастов, М. Левицький були обрані до президії. Однак головною дійовою особою на конгресі був до того не знаний українським рухом елемент — представники селян, солдатів, робітників, демократично і націоналістично настроєна українська молодь. В їх промовах і кулуарних бесідах виявлялася спорідненість інтересів, які набували загальнонаціонального характеру. «Делегати з різних частин України в кулуарах Конгресу знайомились між собою ближче і встановлювали зв'язки, ділячись своїм досвідом дотеперішньої праці в повітах, — згадував учасник конгресу, лідер українських есерів М. Ковалевський. — Ця сторінка Конгресу мала величезне значення для внутрішньої української консолідації і для узгодження поточної праці. Враження цього загального контакту українських місцевих діячів було, може, не меншим від потужного враження, яке залишив по собі конгрес, як вияв єдності і волі української нації»⁴⁶.

Глибоке враження епохальності залишилося у багатьох, хто брав участь у роботі конгресу чи уважно спостерігав за нею. Пробуджена революцією, неорганізована, соціально різноліка, з різним освітнім рівнем українська стихія, яка в переважній масі більш інтуїтивно, ніж свідомо відчувала своє національне «я», за лічені дні перетворилася у могутній масовий національно-політичний рух.

Передчуття, яким керувався М. Грушевський, переорієнтовуючи діяльність УЦР з культурно-просвітницької на масову політичну, виявилось цілком вірним. «Україна нас підтримала, і велике національне об'єднання відчувалося відразу з перших слів та зборів — коли я, відкриваючи збори, закликав присутніх привітати представників петербурзького революційного вояцтва, що прибули на з'їзд, а далі — пом'янути всіх, хто поліг за визволення України, — згадував М. Грушевський. — Ширий порив відразу об'єднав і злив в одно тіло всю сю кількатисячну громаду, що зібралася з різних частин України вперше на великі національні збори»⁴⁷.

Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло в ході роботи завдяки правильно розрахованому порядку денному, добре підібраним промовцям, оголошенню великої кількості вітань, які надійшли на адресу конгресу з сотень міст і сіл України та з-поза її меж. Всі три дні роботи конгресу пройшли напружено, на високому емоційному та організаційному рівні. Було заслухано близько 300 виступів. Гість конгресу М. Галаган згадує: «Акт утворення українського політичного фронту, який постав із різних складових частин українського суспільства і внутрішньо консолідувався під час Національного конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників конгресу. Реферати, прочитані на Конгресі, й різні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухані були присутніми делегатами, гістьми й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможливили чути слова промовців. Вираз своєму настроєві дали всі присутні на Конгресі на закінченні його засідань.

З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала: «Слава!» Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями свого національного почуття й готовності до чину»⁴⁸.

Конгрес блискуче впорався з тими завданнями, які на нього поклада-

лися в справі відродження і консолідації української нації, піднесення авторитету Центральної Ради, перетворення її у верховний орган українського політичного життя, який мав завершити організацію українського руху, взяти на себе політичну відповідальність за реалізацію накресленої політичної платформи — здобуття автономії України.

Вирішальним моментом стали вибори нового складу Центральної Ради. Вони відбулися 8 квітня. На посаді голови Центральної ради делегати конгресу бачили лише М. Грушевського, який, безперечно, переживав кульмінацію своєї політичної кар'єри. За його пропозицією вибори проводилися таємним голосуванням. 588 делегатів віддали свої голоси за Грушевського і лише п'ять — проти. Відкритим голосуванням обрали заступників голови — В. Винниченка та С. Єфремова.

Більш громіздкими за процедурою виявилися вибори рядових членів Центральної Ради. Близько половини (60 місць) членів Центральної ради обиралися за територіальним принципом — від губерній та великих українських колоній. 20 місць відводилося київським громадським, військовим, професійним та науково-освітнім організаціям, чим підкреслювалася особлива роль київської інтелігенції у творенні Ради, адже такі міста, як Катеринослав, Одеса, Харків, Москва та Петроград, отримали лише по 2 місця. По 5 мандатів дісталось робітничим, селянським, студентським та кооперативним організаціям. Партійне представництво визначалося в 1—5 місць. Загальна чисельність нового складу ради орієнтовно становила 100—150 членів.

Всього було обрано 115 осіб. Вони репрезентували вісім українських губерній (Київська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії мали по 4 місця в раді, Чернігівська і Херсонська — по 3), двох представників мала Кубань, по одному — Бессарабія і Дон (Ростов-на-Дону). Крім того, представництво у Раді отримали найбільші міста України: Харків (3), Катеринослав (3), Одеса (2). Москва, Петроград, Саратов, де проживало багато українців, також делегували до Ради своїх представників.

Услід за територіальним представництвом найбільші квоти мало партійне. Союз українських автономістів-федералістів отримав п'ять місць, УСДРП — чотири, УРДП та УПСР — по три, самостійники — одне. Партійне представництво доповнювалось певною мірою громадськими організаціями (кооперативними, студентськими, військовими, селянськими, жіночими).

Якщо вибори від територій мали певну систему, то вибори від громадських та партійних організацій не піддаються якомусь логічному осмисленню. З розробленої схеми погано зрозуміло, на яких підставах ті чи інші репрезентанти отримували певну кількість місць у Раді. Вже на національному з'їзді лунали голоси про необхідність збільшення норм представництва для студентів, жіночих організацій, промисловців, духовенства. Це свідчило про те, що ні політична, ні соціальна структура національного руху остаточно на момент з'їзду не визначилася. Власне, цей недолік був очевидним і для керівників Центральної Ради.

На конгресі зазначалося, що вибори проводилися з таким розрахунком, щоб при необхідності «сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць»⁴⁹. Через кілька днів після закінчення конгресу голова УЦР підбив його підсумки у статті, яку опублікував у «Новій раді». Загалом задоволений результатом, він констатував: «З'їзд, отже, зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть по-губернську, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані де-

легатами з місць по організаційній схемі Центральної Ради, котра буде вироблена і оповіщена в ближньому часі».

Протягом квітня—травня 1917 р. у значній частині губерній України пройшли губернські з'їзди і були обрані губернські українські ради, виникали ради і в повітах, однак єдиної мережі сільських, волосних комітетів Центральної Раді так і не вдалося створити. Її поповнення новими представниками відбувалося не за тою схемою, що пропонував М. Грушевський.

Всеукраїнський національний з'їзд знаменував закінчення першого, початкового етапу діяльності Центральної Ради, перехід її від національно-культурницької діяльності до політичної. М. Грушевський відіграв надзвичайно плідотворну роль у цьому перетворенні. Йому належали ініціативи щодо формування стратегічних ідейно-політичних гасел українського руху і організаційних змін у структурі Центральної Ради.

¹ Див.: Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Укр. історик. — 1966. — № 1—2. — С. 122—129; № 2—4. — С. 291—319.

² Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — 149 с; Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у Києві // Архіви України. — 1989. — № 4. — С. 53—62; Гирич І. Б. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело // Укр. історик. — 1991. — № 3—4; 1992. — № 1—4; Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ // Там же; Копиленко О. Повернення М. С. Грушевського. — К., 1991. — 48 с; Пиріг Р. Життя і діяльність М. Грушевського: Останнє десятиліття. — К., 1993.

³ Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. — К.; Відень, 1921; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918): В 4 ч. — Львів, 1923; Єремій М. За лаштунками Центральної Ради: сторінки зі спогадів // Укр. історик. — 1968. — № 1—4. — С. 94—104; Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — 719 с; Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3 т. — Варшава, 1932—1934; Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. — 9 с; Онацький Є. Портрети в профіль. — Чикаго, 1965.

⁴ Винар Л. Михайло Грушевський: Українська Центральна Рада і відродження державності України // Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали). — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 194—200.

⁵ Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки // Сучасність. — 1966. — № 1. — С. 59—86.

⁶ Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 72.

⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 130.

⁸ Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3: 1917 февраль—октябрь. — М., 1930. — С. 132.

⁹ Центральный державный архив вищих органов власти и управления Украины, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 107 (далі — ЦДАВО).

¹⁰ Нова рада. — 1917. — 25 берез.

¹¹ ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 109.

¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 т. — Відень, 1921—1922. — Т. 1. — С. 15—16.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної ради. — Ужгород, 1932. — С. 44.

¹⁴ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 138.

¹⁵ Там же. — С. 139.

¹⁶ Христюк П. Назв. праця. — Т. 1. — С. 17.

¹⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 136—137.

¹⁸ Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Кн. 1. — С. 152.

¹⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 75.

²⁰ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — 21 берез.

²¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 143.

²² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 125—126.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 132.

²⁵ Там же. — С. 129.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. — С. 133.

²⁸ Там же. — С. 103.

²⁹ Там же. — С. 104—105.

³⁰ Там же. — С. 102—103.

³¹ Нова рада. — 1917. — 25 берез.

³² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 73.

³³ Лотоцький О. Назв. праця. — Т. 3. — С. 351.

- ³⁴ Нова рада. — 1917. — 25 берез.
- ³⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 113.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) // Укр. історик. — 1966. — № 1—2. — С. 9.
- ³⁸ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 162, 163.
- ³⁹ Там же. — С. 229.
- ⁴⁰ ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, акр. 108.
- ⁴¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144.
- ⁴² Хміль І. В. На шляху відродження української державності: Український національний конгрес — з'їзд 6—8 квітня 1917 р. // Історичні зошити. — К., 1992. — № 4. — С. 8.
- ⁴³ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144.
- ⁴⁴ Робітничая газета. — 1917. — 8 квіт.
- ⁴⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 118.
- ⁴⁶ В літературі зустрічаються три цифри щодо кількісного складу з'їзду: 700, 900 і 1500 чол. Певно, дві останні дещо перебільшені. Можливо, вони включають делегатів з дорадчим голосом та гостей. Підстави так думати дає той факт, що у виборах голови Центральної Ради 8 квітня брали участь 593 особи.
- ⁴⁷ Ковалевський М. Назв. праця. — С. 282.
- ⁴⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 119.
- ⁴⁹ Галаган М. З моїх спогадів: У 4 ч. — Львів, 1930. — Ч. 2. — С. 110.
- ⁵⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 122.

О. С. Рубльов (Київ)

Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)

Постать Михайла Сергійовича Грушевського, його життєвий і творчий шлях ще донедавна досліджувалися виключно закордонними українознавцями. В радянській історіографії ці питання розглядалися лише в плані «ідеологічного двобою», в процесі якого викривалися «буржуазні фальсифікатори» і доводилася неспроможність школи Грушевського. Тому лєвова частка здобутків грушевськознавства по праву належить історикам національної діаспори.

Нині спостерігається стрімке зростання інтересу широких кіл громадськості, науковців і публіцистів до життєвого шляху і творчої спадщини М. Грушевського. І це цілком зрозуміло: адже він був не лише видатним істориком, а й організатором української науки, відомим національним політичним діячем. Втім, такий сплеск зацікавлення особою Грушевського має і зворотний бік: на шпальтах республіканської преси, іноді навіть наукових видань, з'являється безліч кон'юнктурних, псевдонаукових публікацій, далеких від реалій життя видатного українського вченого і державного діяча.

Ще й досі навіть історикам залишаються практично невідомими окремі, іноді досить значні, періоди життя М. С. Грушевського. Це стосується насамперед радянської доби його життя (попередній період біографії ученого й політика досить непогано висвітлений у закордонній українознавчій літературі), тобто від часу повернення в Україну в березні 1924 р. й до смерті 25 листопада 1934 р.

Отже, саме цей десятирічний відтинок часу, вагомий для загального розуміння життєвого та творчого шляху академіка Грушевського, потребує скрупульозного дослідження, пильної уваги до кожного, навіть дрібного факту. Серйозні кроки в цьому напрямі зробили такі вітчизняні вчені, як Р. Я. Пиріг, С. І. Білокінь, І. Б. Гирич, С. М. Кіржаєв, П. С. Сохань, В. І. Ульяновський та ін.¹ Цікаву розвідку про наукову діяльність Грушевського в еміграції 1919—1924 рр. надрукував В. А. Потульницький².